

ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВИЗНАННЯ ЗМІНИ ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЗАХОДОМ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

TO THE ISSUE OF WHETHER CHANGE OF LEGAL RELATIONSHIP AS A WAY OF CIVIL RIGHTS DEFENSE IS A MEASURE OF CIVIL LEGAL LIABILITY

Ромашенко І.О.,

кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджується можливість правової кваліфікації зміни правовідношення як заходу цивільно-правової відповідальності. Автор з'ясовує, чи притаманні ознаки цивільно-правової відповідальності такому способу захисту цивільних прав, як зміна правовідношення. Також у роботі звертається увага на доктринальні підходи та положення законодавства.

Ключові слова: зміна правовідношення, спосіб захисту, цивільно-правова відповідальність.

В статье исследуется возможность правовой квалификации изменения правоотношения как меры гражданско-правовой ответственности. Автор выясняет, свойственны ли признаки гражданско-правовой ответственности такому способу защиты гражданских прав, как изменение правоотношения. Также в работе обращается внимание на доктринальные подходы и положения законодательства.

Ключевые слова: изменение правоотношения, способ защиты, гражданско-правовая ответственность.

The author investigates the possibility to recognize change of legal relationship as a measure of civil legal liability. The author has revealed, whether features of civil legal liability are common for termination of legal relationship as a way of civil rights defense. Attention to doctrinal approaches and legislative provisions is also paid to in the work.

Key words: change of legal relationship, way of defense, civil legal liability.

Постановка проблеми. У попередньому номері журналу «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право» (№ 36) нами було опубліковано статтю, присвячену можливості визнання припинення правовідношення через припинення всіх прав та обов'язків заходом цивільно-правової відповідальності [1]. Наступним об'єктом для дослідження щодо можливості мати негативний характер у формі покладення на порушника додаткового майнового обов'язку чи позбавлення його певного права є зміна одного або кількох елементів правовідношення, що, як нами було попередньо зазначено, характерно і для зміни, і для припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав.

Стан дослідження. Вказане питання було в певній частині предметом дослідження таких науковців, як А.Г. Карапетов, М.О. Єгорова та К.С. Безік. Однак увага науковців була насамперед зосереджена на дослідженні сутності припинення правовідношення, яке частіше використовується у практиці правозастосування, порівняно зі зміною правовідношення.

Метою статті є з'ясування можливості визнання зміни правовідношення заходом цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Цивільним законодавством передбачено випадки зміни цивільного правовідношення у відповідь на порушення зобов'язання іншою стороною. За змістом ч. 1 ст. 678 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) покупець, якому передано товар неналежної якості, вправі вимагати від продавця пропорційного

зменшення ціни. Аналогічне право покупець має, коли отримує некомплектний товар (ч. 1 ст. 684 ЦК України). Також у випадку, якщо робота за договором підлягає виконанню з відхиленнями від умов договору, які погіршили роботу, або з іншими недоліками, які роблять її непридатною для використання відповідно до договору або для звичайного використання роботи такого характеру, замовник може вимагати від підрядника пропорційного зменшення ціни роботи (ч. 1 ст. 858 ЦК України). Вимагати пропорційного зменшення ціни має право також споживач у разі виявлення ним протягом гарантійного строку недоліків товару (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про захист прав споживачів»). У всіх наведених випадках відбувається зміна належного стороні-порушнику права з відповідною зміною обов'язку потерпілої сторони, але в результаті такої зміни порушник не набуває нового обов'язку, що є необхідною умовою кваліфікації правового явища як заходу відповідальності. Має місце зменшення обсягу права однієї сторони пропорційно обсягу порушення умов договору іншою стороною, а тому, як і у випадку з припиненням усіх прав та обов'язків у правовідношенні, захід має еквівалентний характер і не може визнаватися відповідальністю.

Поряд зі встановленими законом випадками застосування зміни правовідношення як способу захисту цивільних прав ч. 2 ст. 16 ЦК України дозволяє сторонам у договорі визначити спосіб захисту. Цілком ймовірно, що сторони вкажуть у договорі не аналогічний законодавчому набір заходів пропорційного та еквівалентного характеру. Наприклад,

сторони в договорі купівлі-продажу можуть передбачити покладення на продавця додаткового обов'язку майнового характеру, наприклад, виплатити покупцю певну грошову суму, назвавши її компенсацією, у разі продажу товару неналежної якості, у зв'язку з чим у покупця виникає додаткове право вимагати від продавця виплати такої суми. Отже, поряд з класичним основним зобов'язанням купівлі-продажу, за яким продавець передає або зобов'язується передати товар у власність покупцеві, а покупець приймає або зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму, у продавця також виникає обов'язок виплатити покупцю компенсацію через неналежну якість товару. Виникає запитання: чи можна говорити, що зазначений вище обов'язок стає частиною одного єдиного правовідношення або ж такий обов'язок у сукупності із кореспондуючим йому правом утворює нове правовідношення поряд з основним?

На нашу думку, у відповіді на це запитання потрібно виходити із наявності в теорії цивільного права двох видів правовідносин: регулятивні та охоронні. Регулятивні відносини виникають на підставі таких юридичних фактів, як договір або створення літературного чи художнього твору, їхнім завданням є обслуговування щоденних потреб, запитів та інтересів суб'єктів права: цивільного обігу, ринку, побуту, виробництва тощо [1, с. 164]. Охоронні відносини виникають на підставі вчиненого боржником правопорушення [2, с. 7]. Така ознака, як виникнення на підставі правопорушення, більшість авторів відносять до характеристики охоронних правовідносин [3, с. 286; 4, с. 372; 5, с. 259], деякі автори пропонують визнавати підставою виникнення охоронних правовідносин неправомірні дії [6, с. 332], але напевно ці ознаки охоронних відносин мають вичерпуватися. Порушення права може слугувати підставою для застосування способів захисту, зокрема, для зміни та припинення правовідносин через односторонню відмову від договору, але при цьому в потерпілого не виникає нових прав по відношенню до порушника, лише настає можливість реалізації тих прав, які входять до правовідношення і передбачені умовами договору або положеннями чинного законодавства. Іншими словами, порушення права разом із діями, що входять до змісту способів захисту, становить юридичний склад, який є підставою для зміни чи припинення правовідношення. Також порушення права може бути визначено сторонами договору або законодавцем як самостійний юридичний факт, за якого «автоматично» відбувається зміна або припинення правовідношення. Крім того, можна уявити ситуації, коли порушення права не буде підставою ні для виникнення, зміни або припинення нового правовідношення, ні для здійснення прав, що входять до існуючого правовідношення. Наприклад, якщо договір купівлі-продажу, з одного боку, передбачає обов'язок покупця перерахувати грошові кошти за товар протягом трьох робочих днів з дати набрання договором чинності, а з іншого боку – право продавця на відмову від договору купівлі-продажу в разі

неперерахування покупцем грошових коштів протягом десяти робочих днів з моменту набрання чинності договором. Правовий аналіз змісту таких умов договору, імовірність існування яких на практиці є достатньо високою, дає можливість зробити висновок, що порушення зобов'язання покупцем щодо сплати грошових коштів може мати місце вже на четвертий день після набрання чинності договором, але здійснити своє право на відмову від такого договору продавець зможе, тільки якщо порушення триватиме ще щонайменше шість днів. Однак за цей час покупець може оплатити товар і, відповідно, продавець так і не зможе реалізувати своє право на відмову від договору. Вочевидь, за таких обставин порушення зобов'язання покупцем не матиме жодних правових наслідків. Отже, наявність порушення права, хоч і має братися до уваги при відмежуванні регулятивних правовідносин від охоронних, але не повинна бути єдиним критерієм для такого відмежування. Наприклад, М.А. Григор'єва пропонує вважати критерієм класифікації правовідносин на регулятивні і охоронні структуру (взаємозв'язок елементів змісту) цивільного правовідношення, і якщо задоволення інтересу активної сторони (здійснення суб'єктивного права) не залежить від волі пасивної сторони, то таке правовідношення слід вважати охоронним [7, с. 179]. У цьому твердженні простежується глибокий аналіз суті охоронних правовідносин, оскільки, наприклад, для понесення винною особою цивільно-правової відповідальності щодо відшкодування шкоди її волевиявлення (після скоєння правопорушення) не потребується. Цікава думка вченого заслуговує більш детального дослідження. В межах праці ми в поясненні сутності охоронних відносин обмежимося лише вказівкою на правовідносини юридичної відповідальності, віднесення яких до охоронних є достатньо поширеним у літературі [8, с. 172; 9, с. 54; 10, с. 81].

Повертаючись до заданої нами ситуації, коли йдеться про передбачений договором обов'язок виплати боржником компенсації, зауважимо, що покладення додаткового обов'язку відбувається внаслідок порушення умов договору щодо якості товару. Водночас новий обов'язок безпосередньо не пов'язаний з обов'язками продавця за договором купівлі-продажу та не заміняє собою основного зобов'язання з передання та оплати товару, а лише доповнює його. Іншими словами, регулятивне правовідношення купівлі-продажу не припиняється і продовжує існувати. Водночас новий обов'язок виплатити грошову суму має властивий заходам цивільно-правової відповідальності майнового характеру [11, с. 609], спричинений порушенням права і передбачає здійснення дій, що не становлять предмет основного зобов'язання, а тому не може входити до змісту такого регулятивного правовідношення, бо це суперечило б його суті. Також ми не підтримуємо точку зору, за якою регулятивне правовідношення, ускладнене новим змістом (вимогою про застосування санкцій) [12, с. 36], набуває одночасно рис і регулятивного, і охоронного характеру, оскільки таке змішування різних за своєю

правовою природою та походженням правовідносин не сприятиме належному правовому регулюванню суспільних відносин (охоронне правовідношення, у межах якого реалізуються заходи відповідальності, потребує окремої регламентації, пов'язаної із підставами відповідальності та обставинами, що звільняють сторони від відповідальності за порушення зобов'язань). У зв'язку з цим можна зробити висновок, що новий обов'язок, спричинений порушенням права однієї зі сторін правовідношення, утворює нове охоронне правовідношення поряд з основним регулятивним зобов'язанням. В охоронному правовідношенні, за визначенням Д.М. Кархальова, кредитор має право вимагати застосування заходів відповідальності, але вказане право може і не бути реалізоване, наприклад, внаслідок відсутності вини правопорушника, тобто виникнення охоронного правовідношення не означає автоматичного настання відповідальності [13, с. 12–13].

Виходячи з викладеного вище, робимо висновок, що при покладенні на сторону договору додаткового обов'язку з виплати певної грошової суми, яку ми умовно назвали компенсацією, відбувається не зміна одного з елементів правовідношення, що би означало зміну чи припинення правовідношення, а утворення нового охоронного правовідношення, у якому можуть бути застосовані заходи цивільно-правової відповідальності.

Таке твердження узгоджується з поглядом М.О. Єгорової, яка вважає, що до заходів цивільно-правової відповідальності з усіх наявних правових наслідків застосування односторонньої відмови від виконання договору можна віднести лише охоронне правовідношення і лише в тих випадках, коли підставою його виникнення слугує порушення зобов'язань контрагентом [14, с. 347]. У межах охоронного правовідношення можуть бути застосовані такі заходи відповідальності, як відшкодування збитків (п. 8 ч. 2 ст. 16, ст. 22, п. 4 ч. 1 ст. 611 ЦК України) та сплата (передання) неустойки (ст. 552, п. 3 ч. 1 ст. 611 ЦК України), але, на відміну від зміни та припи-

нення правовідношення, вказані заходи відповідальності полягають у встановленні нового правовідношення з покладенням на винну сторону додаткових обов'язків матеріального характеру.

Слід також погодитися з А.Г. Карапетовим у тому, що визнання за зміною та припиненням правовідношення правового режиму цивільно-правової відповідальності приведе до неможливості розірвання договору в тому випадку, якщо порушення не є винним [15, с. 153]. Незважаючи на те, що автор досліджує насамперед законодавство Російської Федерації, для цивільного права України це також є актуальним, оскільки за ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу чи необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Крім того, у разі визнання зміни та припинення цивільного правовідношення заходами відповідальності буде також застосовуватися ст. 617 ЦК України, якою передбачені підстави для звільнення від відповідальності у формі випадку та непереборної сили. Це може призвести до абсолютно несправедливих наслідків, коли потерпіла від порушення сторона буде вимушена перебувати у правовідношенні, не маючи законного права на його зміну чи припинення у зв'язку з наявністю таких підстав для звільнення від відповідальності, як випадок чи непереборна сила.

Висновки. На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що за таких обставин визнання за зміною та припиненням правовідношення режиму заходів цивільно-правової відповідальності є невинуватим не лише з погляду відсутності додаткового обтяження у формі позбавлення права чи покладення додаткового майнового обов'язку, а й з практичних міркувань через недоцільність вказівки на вину як на підставу застосування таких заходів (ст. 614 ЦК України) та на обставини (випадок і непереборна сила), що є підставами для звільнення від відповідальності (ст. 617 ЦК України), а тому такі способи захисту не є заходами цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ромащенко І.О. До питання про можливість визнання припинення правовідношення як способу захисту заходом цивільно-правової відповідальності / І.О. Ромащенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2016. – Вип. 36. – Т. 1. – С. 137–139.
2. Харитонов Є.О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти) : [монографія] / Є.О. Харитонов. – О. : Фенікс, 2008. – 464 с.
3. Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / за ред. Н.І. Титової. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – 364 с.
4. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Основные вопросы теории социалистического права. Курс лекций : в 2 т. / С.С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972– . – Т. 1. – 1972. – 396 с.
5. Проблемы общей теории права и государства : [учебник для вузов] / под общ. ред. академика РАН, докт. юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
6. Теория государства и права / под ред. В.К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.
7. Кархалев Д.Н. Охранительное гражданское правоотношение / Д.Н. Кархалев. – М. : Статут, 2009. – 132 с.
8. Григорьева М.А. Проблема классификации гражданских правоотношений на регулятивные и охранительные / М.А. Григорьева // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. – 2010. – № 7. – С. 169–179.
9. Явич Л.С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л.С. Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.
10. Филатов Е.Ю. Понятие юридической ответственности / Е.Ю. Филатов // Научный вестник Омской академии МВД России. – 2009. – № 3 (34). – С. 54.
11. Маркин А.В. Юридическая ответственность и правоотношение / А.В. Маркин // Вектор науки ТГУ. – 2010. – № 2 (12). – С. 79–81.

12. Брагинский М.И. Договорное право : в 5 кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2001– . – Кн. 1 : Общие положения. – 3-е изд., стереотип. – 2001. – 848 с.
13. Попондопуло В.Ф. Динамика обязательственного правоотношения и гражданско-правовая ответственность / В.Ф. Попондопуло. – Владивосток : Издательство Дальневосточного университета, 1985. – 112 с.
14. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Д.Н. Кархалев. – Екатеринбург, 2003. – 180 с.
15. Егорова М.А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М.А. Егорова. – М. : Статут, 2008. – 508 с.
16. Карпетов А.Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А.Г. Карпетов. – М. : Статут, 2007. – 876 с.